

Van Wad tot Woud; Nieuws uit de Friese natuur

Merel Zweemer

De zomer is weer voorbij gevlogen, zo voelt het in elk geval. De herfst heeft haar intrede gedaan door ons direct te onderwerpen aan een koude oostenwind, als voorbereiding op de winter. Om nog maar niet te spreken van de hoeveelheid regen die daarbij hoort. Tegen de tijd dat u dit leest, zullen de weilanden weer vol zitten met ganzen, is het open water gevuld met eenden en moeten we het weer een hele tijd zonder insecten doen. Gaat er veel sneeuw vallen of weinig, komt er vorst van betekenis of wordt het de derde slappe winter op rij, we gaan het zien. Voor nu kunt u eerst nog even nalezen welke bijzonderheden zich in het afgelopen half jaar in de Friese natuur hebben voorgedaan. Indien u een mooie ontdekking heeft gedaan waar u anderen van op de hoogte wilt stellen, laat dit dan weten via mzweemer@gmail.com. Met dank aan Marten Hunneman, Remco Hiemstra, Hinko Talsma, Klaas Ybema, Ruurd Jelle van der Leij, J. De Groot, John Melis en anderen.

Havikskruidgalwesp

Op de omslag van de Twirre staat dit keer niet één soort afgebeeld, maar twee. De plant betreft Stijf havikskruid (*Hieracium leavigatum*) uit de Compositietenfamilie (*Asteraceae*). De tweede soort op de omslag is zichtbaar in de vorm van een gal, de bobbel op de stengel van het havikskruid. Indien de plantensoort bekend is, kan met behulp van een determinatiesleutel meestal wel worden achterhaald welke soort galwesp, galmug, vlieg, luis of galmijt het is die de gal veroorzaakt heeft. Dit is de Havikskruidgalwesp (*Aulacidea hieracii*) die als volwassen dier nauwelijks opvalt en alleen met behulp van specialistische literatuur en een microscoop te determineren is. Maar als gal is de soort een stuk herkenbaarder. De gal wordt trouwens niet gemaakt door de wesp, maar door de plant, in reactie op de aanwezigheid van de eitjes en larven van de wesp. Verschillende plantensoorten kunnen verschillende gallen maken in reactie op dezelfde soort galwesp. De wesp gebruikt de gal vervolgens als schuilplaats, voedselbron en soms ook voor de voortplanting. Binnenin de gal bevinden zich cellen waarin steeds één larve zich ontwikkelt. De Havikskruidgalwesp veroorzaakt gallen van maximaal drie centimeter groot. De vorm van de gal kan variabel zijn, maar zit altijd op de stengel. Teddy Dolstra trof de combinatie op 8 juli 2015 aan in het Easterskar.

Bijzondere bijen in Fryslân

Op zaterdag 12 september zag Marten Hunneman een opvallend insect in zijn tuin in Gorredijk vliegen. Nadat hij enkele foto's had genomen, vloog het dier weg en werd niet weer gezien. Martens eerste ingeving dat het een mestkever zou kunnen betreffen, bleek niet te kloppen. Op de foto's is goed zichtbaar dat het om een donkere bij of hommelt gaat. Een zoektocht op internet deed de rest en uiteindelijk werd zijn waarneming bevestigd door een medewerker van de website Wildebijen.nl. Het blijkt te gaan om een vrouwtje van de Blauwzwarte houtbij (*Xylocopa violacea*), een zeer zeldzame bijensoort. Het is pas de tweede waarneming voor Fryslân. Op 11 juli 2014 had Jetty Keegstra in Sexbierum het eerste exemplaar waargenomen. De Blauwzwarte houtbij is een glanzend paarszwart gekleurde bij die

20-28 mm lang kan worden. Vrouwtjes van deze solitair levende soort knagen een nest uit in dood hout. Vanaf maart komen beide geslachten uit hun overwinteringsnesten tevoorschijn. Na het paren sterven de mannetjes, maar de vrouwtjes gaan eerst op zoek naar geschikte nestplaatsen. Vanaf begin juli verschijnt een nieuwe generatie, die ongepaard de winter in gaat. De houtbij lijkt een voorkeur te hebben voor warmere locaties, wat overeenkomt met het feit dat hij algemeen is in Zuid-Europa. Deze soort is een trekker en legt gemakkelijk grote afstanden af. Door de klimaatverandering zal de Blauwzwarte houtbij zijn verspreidingsgebied de komende jaren waarschijnlijk naar het noorden toe uitbreiden (bron: Waarneming.nl).

Figuur 1. De Blauwzwarte houtbij, Gorredijk 12 september 2015 (foto Marten Hunneman).

De Schorzijdebij (*Colletes halophilus*) is een bij die voorkomt in schor- en kweldergebieden waar grote aantallen Zeeasters (*Aster tripolium*) groeien. Ze nestelt in grote groepen op zandige plekken zoals duinen, dijken en greppels. De soort komt in Nederland met name voor in schorgebieden: in het noorden op de Waddeneilanden en in het zuidwesten in de Zeeuwse en Zuid-Hollandse delta. Grote aantallen Zeeasters zijn niet per se een aanwijzing dat deze bij er ook voorkomt. Naast de aanwezigheid van de voornaamste voedselplant moeten er ook plekken in de buurt zijn die geschikt zijn om te kunnen nestelen. Op

Figuur 2. Een vrouwtje Schorzijdebij, Holwerd 26 september 2015 (foto Remco Hiemstra).

de vastelandkwelders van Noard-Fryslân Bûtendyks staan slechts twee stippen op de kaart, namelijk bij Zwarte Haan en Holwerd. De reden dat de soort hier bijna niet voorkomt, is dat er vrijwel geen zandige plekken zijn in dit zoekgebied. Op 26 september besloot Remco Hiemstra om op zoek te gaan naar de precieze locatie bij Holwerd om na te gaan of de bij hier nog wel voorkomt. Hoewel het al laat in het seizoen was, werd de bij elders in Nederland nog wel gemeld, dus de vliegtijd was nog niet voorbij. Onder gunstige weersomstandigheden begon Remco zijn zoektocht aan de noordkant van het kweldergebied Holwerd-Oost van Staatsbosbeheer langs de Grândyk. Er stond nog een enkele Zeeaster in bloei. Ook stond daar Akkermelkdistel (*Sonchus arvensis*), waarvan de soort, mits in de buurt van Zeeaster, ook wel de bloem bezoekt. Naast enkele zweefvliegen en een mannetje Aardhommel (*Bombus terrestris*), beide ook op Zeeaster, trof hij uiteindelijk een al wat afgevlogen en verbleekt Schorzijdebij vrouwtje aan op een Zeeaster. De bij toonde in eerste instantie geen bloembezoekend gedrag, maar ging later toch van bloem tot bloem om nectar en stuifmeel te verzamelen. Nadat dit vrouwtje was weggevlogen, ging Remco nog op zoek naar de nestlocatie en ook de bekende (en veel zeldzamere) nestparasiet de Schorviltbij (*Epeolus tarsalis*). Helaas lukte het hem niet om deze te vinden, al trof hij wel nog een klein aantal verbleekte vrouwtjes Schorzijdebij. Deze vondst levert wel een paar vragen op. Bijvoorbeeld welke factoren een rol spelen bij het ontstaan van zanderige plekken, waardoor dit gebied nabij de pier beter geschikt is voor de Schorzijdebij dan de rest van de Noord-Friese vastelandkwelders. En kunnen enkele straatstenen in combinatie met de aanwezigheid van de waardplanten van de bij dienen als voldoende geschikte nestplaats? Er zijn ook nesten in Nederland bekend tussen keien van een oprit tegen een dijk en tussen de straatstenen. Omdat de vliegtijd van de bij afgelopen is, zal er volgend seizoen pas weer tijd zijn om de casus nader te onderzoeken.

Bijzondere planten

Zoals gebruikelijk hebben Freerk Kunst en Klaas Ybema voor FLORON weer een aantal km-hokken

geïnventariseerd. Dit jaar betrof het vier hokken bij Hitzum, vier bij Spannum en vijf rond Oudemirdum. De hokken op de agrarisch overbenutte kleigrond zijn meestal niet interessant met doorgaans rond de honderd soorten. Toch hebben zij daar ook een verrassende ontdekking gedaan. In een bermsloot ten noorden van Spannum werd een forse groeiplaats van de Paddenrus (*Juncus subnodulosus*) aangetroffen. De soort was voor die omgeving niet bekend, al heeft Van der Ploeg (Atlas fan de Floara fan Fryslân, 1977) de plant wel voor de omgeving Kubaard vermeld. Op de Slachtedyk ten westen van Hitzum werd een vitale groeiplaats aangetroffen van Addertong (*Ophioglossum vulgatum*), die daar eerder ook door Henk Jager (De vegetatie van de Slachtedyk in 2012, 2014) was gevonden. Verder stonden er vele tientallen exemplaren van de Parse morgenster (*Tragopogon porrifolius*). Het Lycklamabos bij Oudemirdum biedt zijn eigen verrassingen. Witte klaverzuring (*Oxalis acetosella*), Dalkruid (*Maianthemum bifolium*) en Wilde hyacinth (*Hyacinthoides non-scripta*) zijn hier nog in redelijke aantallen te vinden, maar helaas werd de Hengel (*Melampyrum pratense*), in 2007 nog wel aanwezig, niet teruggevonden. Wel werd dankzij Ronald Schouten de Grote wolfsklauw (*Lycopodium clavatum*) hervonden op dezelfde plek als vorig jaar. Een inventarisatie van een drassig SBB-terrein in de Wiske bij Workum leidde tot de vondst van honderden bloeiende exemplaren van Moeraskartelblad (*Pedicularis palustris*).

Verder blijkt dat veel populaties van de Muurvaren (*Asplenium ruta-muraria*) die in 2012 nog aanwezig waren, meedogenloos zijn opgeruimd bij kerkrestauraties. Dit is inmiddels gebeurd in Hichtum, Schettens, Schraard, Allingawier en mogelijk op nog meer plaatsen. Vooral Allingawier is een waar Muurvarenslagveld geworden; van de mooiste populatie van westelijk Fryslân is niets meer over. Ook de stenen brug in Spannum is gereviseerd. Waar eens het groen welig tierde is nu slechts een

Figuur 3. Vindplek en biotoop van de Schorzijdebij, Holwerd Buitendijks 26 september 2015. Op de foto zijn de al wat uitgebloeide zeeastervelden te zien, alsook Akkermelkdistel in bloei. De straatstenen kunnen een potentiële nestgelegenheid zijn voor de Schorzijdebij (foto Remco Hiemstra).

dode steenklomp overgebleven. Wat dat betreft verdient het overweging om een ongebruikte kerk op natuurlijke wijze tot een ruïne te laten vervallen. Dat zou de muurplantendiversiteit ongetwijfeld sterk ten goede komen.

De Columbiaanse wolffia (*Wolffia columbiana*) is een lid van de Eendenkroosfamilie. De plant komt voor op onbeschaduwde plaatsen in stilstaand, zoet, voedselrijk water. De soort komt oorspronkelijk uit Noord- en Zuid-Amerika. In Nederland is deze soort vooral van Zuid-Holland bekend, hoewel er ook enkele waarnemingen elders verspreid over het land zijn gedaan. In reactie op een oproep om meer data over de verspreiding van exotische Wolffia's, stuurde Hinko Talsma een monster uit de Prinsentuin in Leeuwarden in. Na analyse door Menno Soes bleek het te gaan om Columbiaanse wolffia, een nieuwe soort voor Fryslân! Helaas gaat het hierbij vermoedelijk wel om een invasieve exoot die ons inheems Wortelloos kroos (*Wolffia arrhiza*) verdringt. Veel gegevens hierover zijn nog niet bekend, onder andere doordat de soorten Wolffia's erg lastig van elkaar te onderscheiden zijn. De blaadjes zijn namelijk erg klein, 0,5-1 mm. Met het blote oog of de loep zijn ze niet van elkaar te onderscheiden. Om de verspreiding van deze soort beter in kaart te brengen, mogen verse monsters worden opgestuurd naar Naturalis.

Op Vlieland is afgelopen zomer een nieuwe vindplaats van het Gevlekte zonneroosje (*Tuberaria guttata*) ontdekt. In het betreffende kilometerhok was de plant sinds 1994 niet meer waargenomen en nu is deze elders in het hok teruggevonden. De plant is momenteel maar van twee kilometerhokken in Nederland bekend, aldus de verspreidingsatlas van FLORON, namelijk van Vlieland en uit de buurt van Doetinchem. Het Gevlekt zonneroosje is sinds 1950 met meer dan 75% achteruit gegaan. De plant is te vinden op droge, neutrale, niet-kalkrijke graslanden op duinvalleien, lage duintjes en stenige plaatsen. Gevlekt zonneroosje wordt maximaal 40 cm hoog en bloeit van mei tot augustus. Vóór 1990 was het plantje van meer locaties in de duinen bekend, zoals Terschelling, Texel en het Noord-Hollands Duinreservaat. Wellicht kunnen er weer enkele nieuwe stippen op de kaart worden gezet als de Waddeneilanden nog een keer goed uitgekamd worden door floristen.

Nieuw: de FLORON app

Er is nu een app genaamd PlantObs, waarmee waarnemers in het veld wilde planten direct kunnen registreren. Al sinds 1900 worden wilde planten in kaart gebracht door op één of meer dagen een vierkante kilometer te doorzoeken en alle gevonden plantensoorten te noteren. Elk jaar worden zo'n 1000 vierkante kilometers onderzocht, vooral door vrijwilligers. Hiervoor werden tot nu toe papieren streeplijsten gebruikt waarop de plantennamen voorgedrukt staan. De gegevens werden daarna digitaal ingevoerd en per lijst gegroepeerd bewaard.

Figuur 4. Gevlekt zonneroosje, Vlieland 27 september 2015 (foto Cees van Hummelen).

Een groot voordeel van de app ten opzichte van de papieren lijsten is dat elke waarneming tot op enkele meters nauwkeurig wordt vastgelegd. Bovendien kunnen er van elke soort meerdere waarnemingen worden ingevoerd. Omdat het invoeren al in het veld gebeurt, hoeven de gegevens na afloop van het veldwerk alleen nog maar verstuurd te worden. De app zet alle invoer direct op Verspreidingsatlas.nl, waar de waarnemingen eventueel nog bewerkt kunnen worden.

Roodpootvalkinvasie

De Roodpootvalk (*Falco vespertinus*) is een kleine valk (nog kleiner dan de Torenavalk (*Falco tinnenculus*)), die in het oosten en zuiden van Europa in kolonies broedt en in Zuid-Afrika overwintert. De Roodpootvalk is vrij zeldzaam in Nederland. Soms wordt hij jaren achtereen nauwelijks in ons land gezien. Met een aanhoudende oostenwind kan de valk echter, vooral in mei en soms in september, met enkele tientallen tot honderden exemplaren ons land aandoen. Een vrij recente influx vond plaats in 2013 waarbij de piek in september lag. In 2008 vond in mei een veel grotere influx plaats. In september dit jaar deed een klein golfje onze provincie aan. Vanaf ongeveer 21 augustus tot en met 12 september werden er verspreid over de noordwestelijke helft van de provincie Roodpootvalken gemeld. Dit leverde af en toe ook nog leuke waarnemingen op. Zo zat er enkele dagen lang een volwassen mannetje ten oosten van Leeuwarden op de elektriciteitsmasten. Hoewel het voedsel van Roodpootvalken voornamelijk uit insecten bestaat, is waargenomen hoe deze valk ook een muis uit het weiland ving. Afgekeken van de aanwezige Torenavalken of zijn deze valken ook opportunistisch ingesteld? Een andere bijzondere waarneming is van een geringde jonge Roodpootvalk bij de Wide Mar (Stiens). Ruurd Jelle van der Leij heeft de ring kunnen aflezen en na contact met de ringer is gebleken dat de vogel uit een kleine kolonie bij Parma, Italië komt. De valk is vanuit Noord-Italië dus de verkeerde kant op gevlogen in plaats van richting Afrika. Of dit dier alsnog naar het zuiden is getrokken, is niet bekend. Het gebeurt soms ook dat

Figuur 5. Jonge Roodpootvalk bij de Wide Mar, Stiens 8 september 2015 (foto J. de Groot).

het richtingsgevoel van de vogels niet goed werkt en als het dier de verkeerde kant op blijft gaan, zal dit uiteindelijk leiden tot de dood.

Werkgroepen in het kort

Van 6 tot en met 11 oktober is voor de negende keer de jaarlijkse monitoring van de Noordse woelmuis (*Microtus oeconomus*) in het Snitsermargebied uitgevoerd. Zoals elk jaar zijn de gebieden Graverij, Frijgerzen, Grutte en Lytse Griene en Sâlte Poel bemonsterd. Dit kamp, onder leiding van Sjoerd Bakker (de onvermoeibare gepensioneerde boswachter van SBB) en Nico Beemster (Altenburg & Wymenga), is uitgevoerd met de hulp van een twintigtal vrijwilligers. Er zijn veel minder muizen gevangen dan vorig jaar. De terugloop voor alle acht soorten gevangen muizen bedroeg bijna 75%. Dit percentage gold exact voor Noordse woelmuis en Veldmuis (*Microtus arvalis*). Overigens kenden voorgaande jaren ook enorme pieken en dalen, zodat aan de afname niet direct conclusies verbonden kunnen worden.

De werkgroep KONON (Kreeften Onderzoek Noordoost Nederland) is actief bezig met het bemonsteren van exotische rivierkreeften rond Harlingen. De werkgroep is met name geïnteresseerd in het voorkomen van de Gestreepte Amerikaanse rivierkreeft (*Procambarus acutus*). Deze soort is mogelijk nieuw in Fryslân. Tot voor kort is in Noordoost-Nederland alleen de Gevlekte Amerikaanse rivierkreeft (*Orconectes limosus*) waargenomen. De werkgroep wil in 2016 samen met EIS-Nederland weer een landelijke monitoring uit gaan voeren.

De nieuwe Werkgroep Herpetofauna Fryslân (WHF) wil leden van de FFF verzoeken om suggesties te opperen voor excursies. Het gaat bij voorkeur om gebieden waarvan de verwachting is dat er reptielen en beschermde amfibieën aanwezig zijn, maar die niet reeds gemonitord worden. Het plan is om in 2016 enkele excursies naar deze gebieden te organiseren voor eenmalige inventarisaties.

Merel Zweemer
 De Boorne 15
 8939 BS Leeuwarden
 mzweemer@googlemail.com